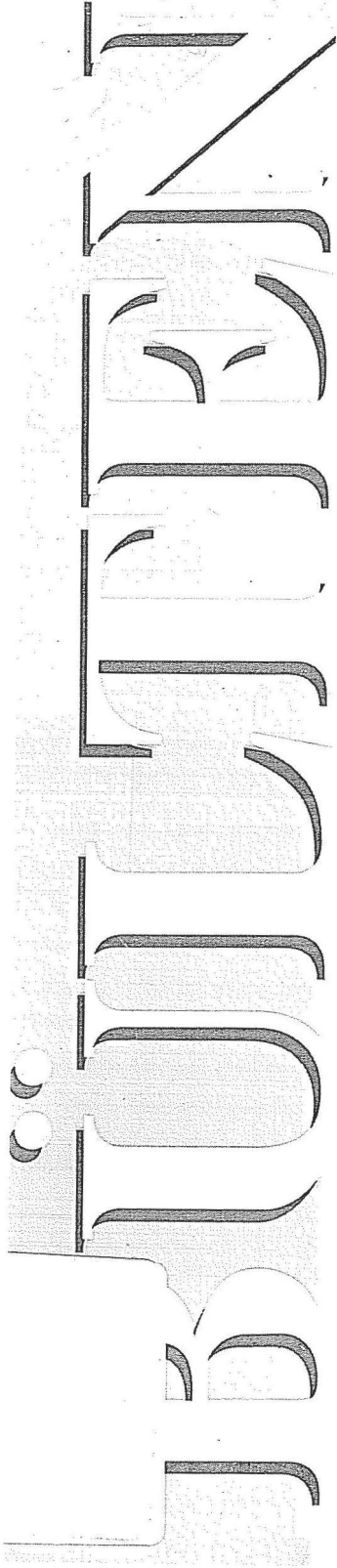

BİLİM ve SANAT VAKFI'NIN YAYIN ORGANIDIR.

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

MART - NİSAN 1993

BİLİM
VE
SANAT
VAKFI
BÜLTENİ

MART - NİSAN
1993
Yıl:4
Sayı:28

Yönetim Kurulu Adına
Genel Sorumlu
Ali Pulcu

İdare Yeri

Millet Cad.
Gülsen Apt. No: 19/4
Yusufpaşa/İstanbul
Tel: 589 15 76
Fax: 589 15 48

Baskı

Erken Mat.
Keresteciler Sitesi
Selvi Sokak No:19
Merter/İstanbul
Tel: 553 19 13
Fax: 553 19 13

Bülten'den kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

KONFERANS

Bilginin İslamileştirilmesi **4**

PANEL

Postmodernistlerin Görüşleri **11**

HABER

Eğitici Çocuk Yayınları **18**

DENEME

Ataları Ululama,
Köktencilik vs. Üzerine **19**

ÇEVİRİ

Entellektüel Savaşçı
Karl R. Popper **22**

İKTİBAS

Osmanlı İmparatorluğu'nda
Tarikatların Sosyoloji ve Pedagoji
Açısından Roller **26**

SERBEST KÖŞE

Hasbihal **35**

KARİKATÜR

Ahmet Çizer **38**

ARIFLERDEN

Behey Tilki, Bu Hile
Kuyruğunu Bırak **39**

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarikatların Sosyoloji ve Pedagoji Açısından Roller

İKTİBAS

Prof. Dr. H. J. Kissling*

Tarih ve Toplum

Ağustos 85/Sayı:85/Sayfa: 129 - 133

Çeviren: Dr. Turgut Akpınar

Osmanlı Devleti'nde tarikatların sosyoloji ve pedagoji yönünden rollerinin incelenmesi, daha işin başında, genel olarak tarikatlar konusu ile uğraşmak isteyen herkesin karşılaştığı güçlüklerle maruz kalacaktır. Aslında biz, bu kendine özgü "Erkek Birlikleri" (Maenner-Bunde) hakkında çok az şey bilmekteyiz.

Tarikatların "Teşkilâtlanmış tasavvuf" olduğu fikrinden çıkan sonuçların, bu teşekküllerin tarihî meselesini açıklamakta ve hele tarikatların her birinin oynadığı özel rol hakkında bilgi edinmekte bir faydası olduğu söylenebilir. Yakında Halvetiyye tarikatının tarihi hakkında ayrıntılı bilgi verme ümidinde isem de bu bilgiler de burada ilgilendiğimiz tarikatların sosyolojik ve pedagojik rolü konusunda bize hiçbir şey kazandırmamaktadır. Keza burada, açık ve yanlış anlamalara sebebiyet vermeyen kaynaklara atıflar yapılmasını aramak ve zahmetli ve boşuna bir teşebbüstür. Buna rağmen ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde edebildiklerimizi din sosyolojisi esaslarına göre anlamlı bir şekilde sıralamamız ve bundan sonuçlar çıkarmaya çalışmamız büsbütün imkânsız değildir.

Tarikatların sosyoloji açısından "Erkek Birlikleri" denilen bütüne girdiği bilinmektedir. Böyle kuruluşlar, değişik şekil ve maksatlı olsalar da herhalde dünyanın her tarafında vardır. Bunların önemleri üzerinde ne kadar durulsa yerindedir. Hatta ben, hiç olmazsa

Doğu'da tarikatların birçok devletlerin, hatta imparatorlukların çekirdiğini teşkil ettiklerini iddia edecek kadar ileri gideceğim. Böylece bugüne kadar devletlerin menşei, aileye bağlayan, herkesçe kabul edilmiş nazariyeyi tamamen yıkmaya bile geniş ölçüde sınırlanmış bir vâkıa ortaya konulmuş olmaktadır. Bu erkek birliklerinin hangi sebeplerle kuruldukları ciheti, meselemiz bakımından önem taşımamaktadır. Bu sebeple Karl Schurz'un yaşça sınıflama (Alterklasse) hususundaki teorisi veya Hans Blüher'in bence çok ileri giden ve her meseleyi cinsel açıdan gören (Pansexualist) nazariyesine katılıp katılmamak bir görüş meselesidir.

Tarikatların, Erkek-Birlik'i mahiyetinde olduğunu burada ispata kalkışmıyoruz. Sadece tarikatların erkek birliklerinin bütün özelliklerini gösterdiklerine işaret etmekle yetinerek şeyhe mutlak itaatte ifadesini bulan otorite, disiplin esasına-burada" derviş, müridin elinde, ölü yıkayıcısının elindeki ceset gibi iradesiz olmalıdır" sözünü hatırlamaktayız ta Şeyhten tarikata yeni giren adaya kadar dereceli şekilde inen sıkı bir teşkilâtlanmayı, sert kaideleri, şekli merasimleri-bunlardan tarikata kabul merasimleri vb. zikredilebilir- ehliyet törenini, daima istenen perhizleri vb. nihayet

Hans Joachim Kissling : (1912-1985) Osmanlı tarihi ve tasavvuf üzerine yazılarıyla tanınmış Alman Türkolog.

her bir parçası ve unsuru özel bir anlam taşıyan müşterek kıyafetleri hatırlatalım. Diğer erkek birlikleri ile başka muvazilikler de bulunabilir ki bunlar da tarikatların hakikaten erkek birlikleri olduğu ayrı delillerdir.

Ayrıca araştırmamız açısından, tarikatların her birinin nasıl doğduğu hususunda, şimdilik halledilmesi hemen hemen imkânsız olan sorular da, önemsizdir. Konumuz bakımından, tarikatları vücut bulmuş kuruluşlar olarak kabul etmek zorundayız. Tarikatların sosyolojik mevkiini açık seçik tayin için evvelâ onların, Osmanlı Devleti hakkında yapmak istediğimiz gibi, İslâm'ın umumî sistemi içindeki yerlerini görmemiz gerekir. Daha başta şu söylenebilir ki, hiçbir tarikat, Yüksek-İslâm'ın anladığı şekilde Sünnî akidelere uygun değildir. Ve bu vâkıadan tabiatıyla, tarikatların sosyolojik rolü hususunda da ilk önemli sonuçlar çıkmaktadır. Tarikatlar hakkında pek de yersiz olmayarak ileri sürüldüğü şekilde, Şîî, daha doğrusu Alevî renk, Tarikat-Yüksek İslâm zıddiyetinin tek ve hâkim sebebi sayılamaz. Elbette Hz. Ali sevgisi onlarda, Sünnî olanlar nazarında tahammül edilmeyecek derecede mübalağalandırılmıştır. Bu ileri derecedeki sevgi, bazı müfrid hallerde hatta Ali'nin tanrılaştırılmasına götürecek ölçüde artmış, fakat hemen her halde de peygamberin aleyhine olacak bir tarzda yani ondan daha fazla tebcil edilme şeklinde kendini göstermiştir.

Diğer taraftan unutulmamalıdır ki Ali perestîşi tam Sünnî çevrelerde dahi görülmektedir ve bu sebeple bahsedilen zıddiyetin esası veya ilk sebebi olamaz. Sebeplerin daha derinde bulunması gerekir. Halvetiyye tarikatı ile XVIII. yüzyılda Yüksek İslâm'ın temsilcileri arasındaki bir münakaşa (ki bunu bi-

ze Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mizân al-hakk fî ihtiyar al-ahakk adlı eserinde bildirmektedir), bu meseleyi tipik şekilde aydınlatmaktadır. Bununla beraber daha evvel başka bir hususa dokunalım: Tarikatlar, tasavvufun teşkilâtlanmış şekli olarak vasıflandırılmış ve tasavvuf ile Şîîlikteki coşkun imam sevgisi arasındaki hissi yakınlığa işaret edilmiştir. Şüphesiz bu iddia yerindedir, fakat bunun açıklanması son derecede müphem kalmaktadır. Bundan başka bilindiği gibi Şîîlik kavramı çok tarafa çekilebilen bir kavramdır. (Nihayet, şîa tümüyle alınırsa, olumsuz bir tezahürdür.) (Als Gesamterscheinung ein Negativum.) Şöyle ki; burada diğer müşterek yönleri o kadar belirli şekilde meydana çıkmadığı halde, Sünnîliğe karşı olmaları yegane ve en önemli müşterek özellikleri olan çeşitli akımlar bahis konusudur. Esasını (bir şeye) "karşı" olma duygusu teşkil eden bir cereyan, birlik arzeden bir teşekkül olarak yoktur. Cereyan teşkilâtlanmaya veya sistemleşmeye başladığı anda rafizîliğe düşer yahut hiç olmazsa, tabiri caizse, meşruluk iddiasında olan yeni ve ayrı bir inanç (Katholizitaet) veya hususî bir Sünnîlik kurmaya varır. Fakat tam bu noktada da tasavvulla olan ilişki buhran sebebi olabilir. Zira tasavvuf, aklî mülâhazalardan doğan hiçbir sisteme girmeye zorlanamaz. Her nevî tasavvuf ile onun ilgili bulunduğu Sünnîlik arasındaki tezat (böyle bir durum varsa ki bizim hadisede vardır) tasavvufun daima, vahdet-i vücudçu bir kâinat duygusuna dayanmasına karşı, her monoteizmin aklî mülâhaza ve düşüncelerin mahsulü olmasından doğar. Monoteizm ve her "teizm", sebep yahut netice hususunda küçükten büyüğe doğru (ex minore ad maius) sorulan sorular zincirinin son halkasını teşkil ettiği hal-

de, kâinat duygusu, bizatiî kendinde münde-miştir, varlığını kendinde taşır (onu da yara-tan başka sebep yoktur.)

O halde burada evvelâ din sosyolojisi yö-nünden uyuşmasına imkân olmayan tezatlar vardır. Bu konuda, mesela, vahdet-i vücütçü kâinat duygusunun, zaman zaman, çocukluk-tan beri aşılınmış olan "teizm" (düşüncesi) tarafından bozulması yahut vahdet-i vücütçü kâinat duygusunun tavsif edilemez bir şey ol-ması sebebiyle, dinî (teist) tabirlerden yararlanılması olgusu, hakikatı hiç değiştirmez. Bu-nun için müsaadenizle bir örnek verelim: Yıldızlı gökyüzüne baktığında büyülenen cezbeli bir kimse, şüphesiz vahdet-i vücütçü âlem-şümûl "Hak" kavramını Sünnî bir kavram olan "Allah" ile karıştırmaktan çekinmez. Halbuki mutaassıp bir Sünnî bunu şiddetle tefrik eder. Tanrıda eriyip yok olma (Unio mystica) (fena) fikri, monoteist dinler bakımından düşünüle-mez bir şeydir, çünkü monoteizmde Tanrı kendi yarattığı şeylerin dışındadır, yani onun karşısı durumundadır. Birleşmek, tek olmak (vahdet) ancak mahiyetçe aynı olan şeyler a-rasında mümkündür, farklı olan şeyler arasın-da değil. Buna karşı meselâ Gazalî'nin yahut Kusayrî'nin tasavvufu Sünnîlere sevdirmek i-çin yaptıkları denemelere dayanak, İslâm ta-savvufunun, menşesinde monoteist olduğu söylenirse, bu bence iddiamızı hiç de çürüte-mez. Âlem-şümûl tanrı duygusunun, monote-ist peşin fikirlerle, gayri şuûrî olarak örtül-mesi, tasavvufun her şeklinde görülebilen bir tezahürdür. Şüphesiz İslâm Sünniliği, tarikat-ların az veya çok açık şekilde görülen vah-det-i vücütçülüğünü ve bunun tâli tezahürle-rini şaşkınlıktan açılmış gözlerle müşahade etmiş olmalıdır.

Dünya ruhu (Weltgeist) ile ayrılmayacak

şekilde karışmak ("fena")_ve bu idâle ulaş-mak için icra edilen âdetler, vecde gelme vb. Sünnîlerin hücumlarının asıl hedefleridir. Fa-kat bunlar, hiçbir zaman tarikatlara öldürücü darbeyi vuramamışlar, onları yok edememişlerdir. Bunun sebebi, şüphesiz tarikatların müminler kütlesi üzerinde çok büyük nüfuzu olmasıdır. Bu nüfuzu, meselâ inananlar küt-lesinin, yani basit kimselerin, dervişlerin ö-zellik taşıyan görüşlerine, Sünniliğin temsil-cilerinininkine nazaran, daha fazla meyyal ol-maları şeklinde açıklamak hatalı olur. Böyle farkların anlaşılmasında basit kimseler bil-hassa kütle hiç de yetenekli değildir. Sebepler daha derindedir. Şöyle ki, zorla gelip hâ-kim olan bir din, yenik düşen dini, bir gün i-çinde ortadan silip süpüremez. Burada daha ziyade gayrişuûrî şekilde bir karışma projesi, süreci vardır. Eski tasavvurlar yeni kılık i-çinde yaşamaya devam ederler, özellikle halk içinde eski tasavvurların yaşamaya de-vam etmesi, yeni yüksek din sistemi içinde, fakat zoraki uzlaşmalar şeklinde mümkün o-lur. Eski tasavvurların yeni sisteme bütünüy-le alınması ya hiç mümkün olmaz veya son derecede istenmeyerek yapılır. Meselâ bili-nen bir olayda durum böyledir: Evliyalara perestîş daha doğrusu onlardan medet umma İslâm'ın aslına yabancı bir tavidir. Hatta Rafiziliğe çok yaklaşmaktadır. Çünkü müsa-mahasız düşünülürse bu bir şirk, yani çok tanrıcılıktır. Bununla beraber eski İslâm öncesi devirlerdeki evliyalara prestij, İslami-yet'te de adet yoluyla bir yaşama alanı bul-muştur. Sunni düşünceler nazarında evliyalar sadece aracı rolü oynarlar. Bu yüksek-İsla-mın kökleşmiş âdetler önündeki teslimiyeti-ni, farkedilebilecek şekilde gizleyen bir uz-laşmadır. Dervişler için burada hiçbir büyük

mesele yoktur. Tasavvuf -esasında vahdeti vücutçu olduğundan- en birbirine uymayan unsurlar, hatta en açık zıdlıkları bile hazmetmek gücüne sahiptir. Sadece Hristiyanlık çağı ve daha eski devrin efsanelerindeki kişilerin kendi meşhur şeyhleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Benzer durumları, meselâ çeşitli şekilleri olan zikir (ki doğdukları yere göre ya vaktiyle eski çağın ibadet için yapılan danslarını veya şamanların ruh çağırma şekillerini vb. hatırlatmaktadır) gibi başka derviş âdetlerinde görmekteyiz. Şu halde derviş, yerli kütlelere, onlar tarafından oldukça bilinen şeylerden bahsetmektedir. Basit adam sıkıntıları (için) bir evliyaya dua ettiğinde yahut kutsal sayılan bir adama başvurduğunda (ki İslâm'da yaşayan kimseler de "aziz", evliyadan olabilir) bu kimse o velînin ne derece Tanrı ile arada vasıta olduğu veya ne ölçüde müstakil kuvvet olarak zuhur ettiğinin pek farkında değildir. Hatta sonuncu husus (onun müstakil hareket ettiğine inanması) daha muhtemeldir. Basit adamın beklediği, içinde bulunduğu zorluklarından, velî sayesinde kurtulmaktır. Evliyalık'ın sebebinin halk için derece ön safta geldiği çok zikredilen şu vakıadan anlaşılmaktadır. Müslümanlar "gâvur"luğu asla kabul etmedikleri halde meselâ zorda kaldıkları zaman Hristiyan rahiplere başvurmakta tereddüt etmezler. Ben kendim Banjaluka (Bosna)'da inançlı Müslümanların çeşitli güçlüklerinde sık sık ve severek, Trapistlerin Maria Stern Manastırı rahiplerine başvurduklarını müşahade ettim. Buna mukabil halkın basit temayülleri, mollaların ve diğer (Seelsorge) Sünnî din adamlarının gözünde dinden ayrılmadır. Bu din adamları, soyut öğretimleri ile kütlelerin meselelerine çok uzak ve cahil halk üzerinde

şahsi bir tesir uyandıramayacak kadar "akademik" kalmakta ve ayrıca ruhun din adamları vasıtasıyla selâmete erişmesi Sünnî İslâm sistemine aykırı düşmektedir.

Yüksek-İslâm'la olan fikir mücadelesi şüphesiz cahil halka meçhul kalmıyordu. Sünnîliğin hücumları, halkın nezdinde dervişlerin evliyalık şöretlerini sağlayan unsurlara, bazı âdetlere, evliyalara, perestîşe vb. karşı yönelmiştir.

Genel olarak şu iddia ileri sürülebilir: Tarikatlar, Yüksek-İslâm'a nazaran bir ölçüde iptidai ve eski dinî tasavvurlardan gelen, aşağı bir "Halk Dinini" temsil ediyorlardı. Çünkü Yüksek İslâm, malûm olan aklılığı yüzünden kütlelerin duygularına çok az şey sunuyordu. Tarikatlar, din sosyolojisi bakımından ifade edilirse teşkilâtlanmış bir islâmî alt-dindir (Verhofreligion)*

Alt-dinin Yüksek-İslâm ile olan ziddiyeti (icma hususundaki imkâna rağmen) Yüksek-İslâm'ın, alt-dinin muhtevasının aynen kabul edilmesini pek anlayamayacağı (düşünülürse) daha belirgin olarak meydana çıkar.

Bu münasebetlerin tatbikattaki tesirleri, çeşitli şekillerde kendini gösterir. Tabiatıyla her bir tarikat, yüksek dine olan karşıtlığı, yönünden çok çeşitli dereceler arzeder. Aradaki uzaklık nisbeten "uslu" Kadirîlikten, kuvvetli Rafizîlik kokan Bektaşîlik'e ve ona yakın tarikatlara kadar uzanır. Bilhassa bu sonuncu tarikat, sadece en belirgin şekilde alt-din karakteri göstermekle kalmayıp (Bektaşîliğin bir-

*Verhofreligion'un lûgat anlamı : "dış avlu" dinidir. Din sosyolojisinde son zamanlarda kullanılan bu terim, zor bir kavramı ifade etmektedir. Alt-din diye çevirebileceğimiz bu deyimle anlatılmak istenen, büyük dinlerden birini kabul etmekle bir toplumda, eski dinin izlerinin silinmediğini bilâkis bir alt-tabaka halinde devam ve yeni kaidelerle karışmak suretiyle, yeni cila altında varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. İncelikler için bk. Tuurgut Akpınar : Halk Dini Kavramı ve tarikatlar.

çok Hristiyanvârî özelliklerini hatırlayalım) aynı zamanda onun pratik hayatına da en açık şekilde tesir etmiştir.

Ben burada Bektaşilerin, Yeniçeriler yani Hristiyan asıllı askerlerin karargâhlarındaki vaizlik rollerinden ziyade, onların Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeleri içinde, tam bir Sünnileşmeye karşı en uzun ve başarılı şekilde karşı koyan ve bugüne kadar Bektaşilerin kalesi olarak kalan, Arnavutluk'ta büyük ölçüde vukubulan yayılmalarını düşünüyorum. Dervişliğin teşkilatlanmış alt-din olduğu fikri, onun bir taraftan İslâmiyet'in misyonerliği vazifesini görürken, diğer taraftan sürekli yıkıcı bir unsur olması gibi birbirine zıt rollerini açıklamaktadır. Eski dinlerin unsurlarını kolayca benimseme kabiliyeti, tarikatları yeni ihtida edenler ve edecekler için hem daha munis hale getirmekte, hem de yabancı unsurlar için daha hoş gider kılmakta idi. Diğer taraftan bu (tarikatlar), diğer erkek birliklerinin ekserisinde olduğu gibi, totaliter ve teokratik bir yüksek-din devletinde devamlı bir rahatsızlık unsuru teşkil etmektedirler. Fakat diğer bir sebep, tarikatların geniş halk kütelleri arasında sevilmesini sağlıyordu, ki bu da tabiri caizse tarikat teşkilâtlarının "proleter" (emekçi) karakteridir. Şüphesiz bu hususta da hem tarikatlar arasında hem de tarikatın içinde derecelenmeler mevcuttur. Tabiatıyla tarikatların mensupları arasında yüksek bilgili kimseler olduğu gibi tamamen cahil, ne okuma ne yazma bilen kimseler de vardır. En meşhur şeyhler arasında bile böyleleri bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu durum şahsî evliyâlık vasıflarının, tahsilden ayrı ve halkın kıymet ölçülerini bakımından, tahsilden daha geçerli olduğunu göstermektedir. Bundan başka tarikatların, iradî olan yani kendi isteği ile yoksulluk-idea-

li büyük çoğunluğu fakir olan halk kütelleri üzerinde derin bir tesir yapıyor olmalıdır. Meselâ bir şeyh aşağı neviden bir işle meşgul olduğu zaman bu özel bir medihle anılıyordu. Tarikatların yüksek eğitim görmüş mensupları, kendilerinin yoksulluğa (istekleriyle) düşüklerini devamlı olarak, açıkça göstermeye önem veriyorlardı. Ekseriya bu iş, tahsile işaret olan şeylerden gösterişli şekilde kaçınmakla birlikte yapıyordu. Bazı yüksek tahsilli âlimlerin, tarikata girerken kitaplarını attıkları rivayet edilir. Kütellerin sosyalist-eşitlikçi temayüllerine daha çok doğrudan doğruya hitap eden husus ise, mükâfatlandırmaların, şahsî hediyelerin reddedilmesi vb. teşkil etmektedir. Her şeyden evvel yüksek şahsiyetleri, herkesin gözüne batacak şekilde hiçe saymak, küçümsemek, bunlar arasındadır. Nihayet bir de tarikatların, geniş yardım faaliyetleri gelir ki, bunlar arasında yolcuları ve fakirleri inanç farklarına bakılmaksızın tekke-lerin mutfağında bedava yedirmek tesirli oluyordu. Burada, hemen istisnasız şekilde önemli şahsiyetlerin yaptıkları vakıfların bahis konusu olmasının, cahil halk gözündeki pek anlamı yoktu. Onlar dervişler tarafından bakıldıkları hissini taşıyor ve tekkelerde darda kaldıkları zaman kendilerine yardım edileceğini biliyorlardı. buraya kadar söylenenlere bakılırsa birçok tahsilli şeh'in, politika dahil, çok önemli mevkilere gelmesi ve onların tahsillerinin açıkça medh konusu olması tezadlı gibi görünmektedir. Fakat bu hususun bir karşıt delil olarak ortaya konulmak istenmesi kütle psikolojisini bilmemek demektir. Proleter (emekçi) bir kütle, "yükselmişler" sınıfını, bunlar ister paraca zengin, ister kafaca, manen büyük olsunlar, reddeder. Fakat bu reddediş, kütleye bağlı olmayan diğer grupların

mümessillikleri içindir. Sosyalist evsafı bir kütile tarafından bir kimse bir kere önder olarak kabul edildi mi, o artık istediği kadar zengin olabilir, tipik bir "entellektüel" olabilir, bu hallerine rağmen kabullenilir, hatta hayranlık uyandırılır. Başkalarında olunca mücadele edilen şeyleri artık hiçbir tarize uğramadan yapabilirler. Dervişlerin nüfuzunun halk arasında yerleşmesinin önemli bir sebebi de onların daima halktan devamlı taze kan almalarıdır. Cehalet bir tarikata intisap etmeye engel olan bir sebep değildir. Sâliklerin teşkil ettiği iç ve dış dairelerin kendine has teşkilât sistemi, tarikatlara girişi nispeten kolay hale getiriyordu. Meselâ Halvetiyye tarikatında kadınların bile tarikata girebildikleri iddia edilir. Fazlasıyla insanî zevklere hitab edildiği de vâkidir. Bu konuda kahve, tütün ve maalesef afyon ve benzeri uyuşturucuları kullanmanın Sünnîlerin hücumlarına rağmen, yürütülmesi tarikatların sağladığı bir kolaylıktır. Bu çevrelerde içkiye karşı da müsamahalı davranılmıştır. 18. yüzyıl ortalarına kadar tarikatlarda sülâle sürme âdetinden de imkân nispetinde kaçınılması da ilginç bir şeydir. Şeyhlik unvanının bir tek kede, babadan oğula intikal etmesi eski zamanlarda nispeten nadir bir olaydı. Bu ancak istisnai hallerde vaki oluyordu. Ancak sonraları sıklaşmıştır. O halde birçok şeyhlerden, bunların şu veya bu bölgeyi "ihya" ettiği (meslekî terim budur) ve bu esnada binlerce mürid edindiği şeklinde bahsedilmesi hiçbir zaman çok mübalağalı sayılmamalıdır. Burada ekseriya muayyen bir bölgeyi dolduran taraftarlar çevresi bahis konusudur.

Sadece kaba kuvvetle yahut akademik, teolojik itirazlarla bu kudrete karşı konulamazdı. Hacı Halife'nin, Mizan-ül hak fi ihtiyar al-ahakk isimli eserinde bildirdiğine göre,

bütün münakaşalarda, münazaalâ hususlarda, tümüyle bakılırsa, Sünnîler mağlup olmuşlardır. Meselâ dervişler yeni içki (kahve) yi münebbih olarak kullanırlar ve bunu da taraftarlarına müsaade ederlerse, meşhur Ebussuud'un kahve aleyhindeki fetvasının ve bir gemi yükü kahveyi denize döktürmesinin ne faydası olurdu. Derviş tekkelerinde tütün içilir veya enfiye çekilirse tütün içme yasağı hakkındaki en sıkı polis tedbirleri neye yarardı. Şayet kütileler tekkelere zikretmek ve semada bulunmak için akın akın giderlerse Sünnîlerin zikir ve musiki aleyhindeki gürlemeleri neyi değiştirirdi. Eğer halk, içinde bulunduğu sıkıntılarını gidermesi, arzularının yerine gelmesi dileği ile evliya mezarlarına veya tarikat şeyhlerine, adak ve hediyelerle giderse, eski fukaha'nın, evliyalardan medet umma aleyhindeki söylediklerinden bahsetmenin ne faydası olurdu. Bu sebeple Sünnîlerin bir zamanlar hiddetli mukavemetleri sadece kâğıt üstünde (akademik) kavgalara dönüştü ve bugüne kadar böyle kaldı. Basit halk gözüde derviş, saygıdeğer bir kimsedir, ölen şeyhlerin ve evliyaların mezarları da hâlâ ziyaret edilir. Burada, daha çok yakın zamanlarda Sayın Prof. A.M. Schneider'in bulduğu yazıyı hatırlatalım: İstanbul'da Kocamustafapaşa'da Sümbül Baba'nın mezarında taş üzerine, imtihana giren bir adayın korku dolu şu satırları yazılıdır, "Bu sene sınıfı geçersen, iki mum dikeceğim." vb.

Tarikatların halk kütileleri üzerindeki hakikaten mevcut nüfuzları, Osmanlı Devleti tarihinde birçok defa kendini göstermiştir. Dervişlerin, yüzyıllar boyunca sayısız iç huzursuzluklar ve ayaklanmalardaki önderlik ve kıskırtıcılık rolleri açık şekilde görünmektedir. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumu hakkında çok az şey biliyorsak da, işi

alevlandiren sebebin ekonomik olduğunu kabul edebiliriz. Bizim için, hemen her yerde dervişlerin parmağı olması vakası önem taşımaktadır. Sebep ise açıktır. Sünnîlerin, faaliyetlerinin esas olarak sadece kuru (soyut), öğretici cümlelerden başka şeyleri yoktu, bu (laflarla) ise hiçbir şey değişmiyordu. Onların manen donmuş saflarından artık yeni fikirlerin doğması da mümkün değildi. Bu ancak dervişler arasında çıkabilirdi, çünkü bunlar hâlâ reayanın gizli sempatisine haiz idiler. Sadece meşhur Simavnalı Bedreddin'in isyanı düşünülün: Onun Müslüman olmayan taraftarları da vardı ve ayaklananları bastırmak için devletin güçlerinin tümünün harekete geçmesi icap etmişti. Bunlar "yeratı faaliyeti" olarak daha iki yüz yıl boyunca tesirli olmuştu. Defalarca görüyoruz ki, en kanlı hükümdarlar bile bunlara karşı çok sert tedbirler almaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü taraftarların teşkil ettiği kütleden korkmakta idiler. Halvetiye tarikatı hakkında yaptığım araştırmalar esnasında tespit edebildiğim bir hususu belirteyim: II. Mehmet (Fatih) gibi kudretli bir insan bile Halvetiye tarikatının yeni fethedilen İstanbul'u ikametgâh seçerek, endişeyi mucip şekilde buraya akıp yerleşmelerine karşı, onları başından atabilmek için şehri terketmelerini tavsiye etmekten başka bir şey yapamamıştır. II. Mehmed'in açıklığa kavuşmayan ölümünde ve Şehzade II. Beyazid ile Cem arasındaki iç savaşta bile (ileride belirtmeyi umduğum) Halvetiye'nin son derece şüpheli çeken bir rolü olmuştur. Bunlar I. Selim gibi bir hükümdara karşı zid gitmeye cesaret ediyorlardı. O zamanlar mevcut durumda adeta tehlikeli olan bedbin den meşhur Niya-zi'ye karşı devletçe aşikâr bir korku ile karşı çıkıldığı düşünülürse, dervişlerin daha 17. ve 18. yüzyıllarda halk arasında ne derece nüfuzlu

oldukları görülür. Devlet yönünden burada açıkça "böl ve hükmet" şeklindeki tesirli vasıta-ya başvurulmaktadır. Bu hususta çok az şey biliyoruz. Bununla beraber, tarikatların birbirine düşürülmeye çalışıldığı izlenimi doğuyor. Mevlevîlerin, ilk defa 1648'de Sultan'ın tahta geçişinde yapıldığı ileri sürülen kılıç kuşanma merasimini, rakip kuvvet olan Bektaşîliğe karşı ve orduda nüfuz elde etmek maksadıyla kullanmaları olayını hatırlıyorum. Halvetiyye bakımından ise şu delili gösterebileceğimi sanıyorum. Bunlar, 17. yüzyılın ortalarına kadar akraba kayırma sayesinde kendilerini tehlikeye sokmadan devlette önemli rol oynamışlardır. O devrin önemli kilit noktalarının halvetiye şeyhlerinin akrabaları tarafından yahut hiç olmazsa Halvetilere sempati duyan kimselerce işgal edilmiş olması tesadüf sayılamaz. Cemalizâde sülalesinde ki bunun kollarını tespiti çalıştım sadece önemli devlet mevkilerindeki kimselerin değil, aynı zamanda Halveti şeyhlerinin de mevcudiyeti sabit olmuştur. Bu sadece bir örnektir.

O halde tarikatların sosyolojik rolü, dinî bakımdan onların bir nevi, teşkilâtlanmış İslâmî alt-din olmaları, toplumsal bakımdan ise sosyalistçe düşüncelerin bir nevi temsilcisi bulunmalarındadır. Bu rolü, tarikatlar bilerek, şurlu şekilde mi yoksa gayrişuurlu olarak mı oynuyorlardı, bu husus vakıalar yönünden önemsizdir. Tarikatların pedagojik rollerinin ne olduğu sorusunu cevaplandırmak ise geçerli bir genel pedagoji ideali bulunmadığından daha zordur. Ahlâk bahis konusu olunca, bu nihayet bir teamül (konvention) meselesidir ve bu yüzden her yerde değişmektedir. Böylece sadece genel ahlâki kavramlar kalmaktadır. Bu konuda tarikatların hiç olmazsa nazariyatta, şüphesiz birçok olumlu tarafları vardır. Başkaları için fedakârlık (altruist'lik), dervişin mümeyyiz bir vasfıdır ve muhakkak ki üstün derecede ah-

lakî bir değerdir. Derviş evvelâ, her nevi şahsî fayda ve menfaatten feragat şeklinde hareketlerini ayarlar. Kendisi hiçbir şeyin maliki olamaz, fakat yardım faaliyeti yapabilmek için elinde bulundurabilir. Bunlar soyut olarak düşünülürse şüphesiz ahlakî bakımdan değerli şeylerdir. Fakat bu durum tatbikatta çok çabuk suç ve günaha inkılâb edebilir. Nitekim etmişirde. Zira hiçbir şeye malik olamama esası ile hiçbir şeye sahip ettirmeme arasında kıl payı vardır. Biz bunu tarikatların, Osmanlı devleti tarihi boyunca sık sık tahakkuk ettirdikleri toplumsal ihtilâlcî (Sozialrevolutionar) temayüllerde görebiliriz. Şahsen yükselmeyi reddetme esasının tatbikatta ileriye gitmeyi önleme, başkalarını da "yükseltirmeme" şeklinde dejenere olması arasında sıkı bir münasebet vardır ve bu, nihayet anarşiye götürür. Diğer bir yoldan dervîşi anarşiye götüren, tasavvufî-vahdet-i vücudçu, esas tutumdur. Âlem-şümûl Tanrı'nın kavranılmazlığı ve ölçülemezliği karşısında insanların kendi aralarındaki farklılığı görüşü, silinmektedir. Kâinat ruhu (Weltseele) ile tevhid (Einseins) duygusu içinde artık dervîş kendisini belli bir dine bağlı hissetmemektedir ve böylece kendi bağlı olduğu yüksek dine hâlel getirmektedir. Dervîş kanunlara bağlılığı reddetmekte ve dolayısıyla anarşist haline gelmekte ve ahlaki konulara bağlılığı da tanımayınca mutlak bir nihilist olmaktadır. Bütün bu derecelere tarikatlar tarihinde rastlanmaktadır. Tarikatlar içinde; Tanrı'yı inkâr edenler, suikastçılar, ırz düşmanları vs. (hepsi) vardır. Burada şu hususa dikkat etmelidir ki, bu dejenerelikler apriori olarak fenalıktan neşet etmemekte aslında olumlu olan birtakım ideallerin zararlı şekilde mübalağalandırılmasından doğmaktadır. Bütün erkek-birliklerinde benzer tezahürlere rastlandığını hatırlatalım. Hiçbir şeye sahip olmamak ve geçimiyle ilgilenmeyi Tanrı'ya, havale etmek, netice olarak tembelliğe götürmekte

bu ise dervîşi toplumda asalak haline getirmektedir. Zira o, kendi çalışmasıyla değil başkalarının emeği veya kendisine bağıştta bulunmak suretiyle gerçekleşen diğergâmlığı sayesinde yaşamaktadır. Tam bir riyazeti terbiye vasıtası olarak kullanmak prensibi, şüphesiz başka bir şeydir. Tabiatıyla kırk gün bir hücreye kapanıp en geniş ölçüde gıda almaktan vazgeçme, son derece nefis terbiyesi ister. Dervîşin şeyhe karşı bir ceset gibi itaatkâr oluşunun, nefisini en yüksek ölçüde yenme şeklindeki müsbet tarafları yanında, şahsî iradesinin tamamen terki ve bu suretle olumsuz yönlere de sevkedilebilmesi gibi korkunç zararları da vardır.

Şüphesiz bu hususlar dervîşi evvelâ, eğitim-konusu (objesi) olarak ilgilendirir. Eğer tarikat şeyhi eğitici olarak, manevî kudretini ahlâken muaheze edilemeyecek tarzda kullanırsa son derece faydalı tesirler yapabilir. Şüphesiz böyle durumlar mevcuddu. Fakat başka nev'idan olanları da. İleri görüşlü tarikat şeyhleri, yukarıda belirtilenlerden anlaşılabilecek tehlikeleri zamanında gördüler. Halvetiyye tarikatından bir örnek verebilirim. Bir kaynaktan okuduğumuza göre tanınmış bir Halvetiyye şeyhi, tasavvufa meyleden genç bir akrabasına şu nasihatı vermektedir:

"Sufilerin yolunu takip etme, çünkü artık bunların içinde doğrusu yoktur. Tevhid ile ilhad zor ayırdedilebilir. Bazen hiç ayırdedilemez. bu sebeple senin ilim (şeriat) yolunu tutman daha iyidir. Sufiliğe hakikaten dönme temayülünde isen şeriata sıkıca uyan şeyhlere bağlan, en küçük hususlarda bile şeyhin şeriaten ayrıldığını farkedersen ondan sakın, çünkü tarikatın esası her hususta şeriatın kaide ve kanunlarına saygıya dayanır."

1526 yılında böyle sözler söylenmesi gösteriyor ki vaktiyle pedagojik açıdan tarikatlar pek iyi durumda değildi. Bir çok sufînin, şeriat alanında

BÜLTEN

kaldıklarını ileri sürmeleri yeni bir şey değilse de yukarıdaki olayda açık bir şekilde "sakın" diye tavsiyede bulunulmaktadır ki, şüphesiz nasihat edenin samimiyetini göstermektedir.

Dervişlerin eğitimi karşılıklı bir eğitim değildi. Yani buradaki pedagojik tesir cemaat vasıtasıyla kendini inceltmek ve yetiştirmeye değil bilakis kıskançlıklar ve daha fenaları tekkelde daima olağan şeylerdi şeyhle olan münasebete dayanıyordu. Bu terbiye (tarzı), çeşitli temrinler vs.nin sadece teknik bir rol oynadığı, bir şahsiyet vasıtasıyla terbiye idi. Kaynaklarda, sık sık yeni yetişmekte olan dervişlerin, kendilerine şahsen bir şey ifade etmediği için şeyhlerini değiştirdiklerine, buna mukabil, sırf teknik bakımdan aynı vasıtayı kullandığı halde başka bir şeyhte kendini tatmin edilmiş gördüklerine dair olaylar okuyoruz.

Şu halde tarikatlar, bu vasıfları ile pedagojik eğitim müesseseleri olarak görülemez, fakat herhalde tarikatların bazı önemli temsilcileri iyi pedagog idiler. Şüphesiz bu konuda kısmen önemli icraat yapılmıştır. Mamefih bunlar Sünnî alimlerin yaptığından fazla bir şey değildir ve her şeyden evvel bu icraat bütünü ile tarikata maledilemez. Göze çarpan bir cemaat faaliyeti, mimarî alanındadır. Dervişlere kurulan çeşitli tekke binaları, mesela Kastamonu'da Şaban Veli Türbesi (ki bunu ben Şaban-Veli tarikâtı hakkındaki çalışmamda mufassal anlatmış bulunuyorum), bu binanın inşasına tarikat mensubu olmayan, fakat Şabaniyye'ye taraftar olanlar da katılmışlardı. Bu, halk üzerinde iyi pedagojik tesire (örnek) olarak belirtilebilir. Dervişler en şahsî şekilde, manevî rehber olma rollerini ifa ederken şüphesiz halka karşı büyük hizmetler yapmışlardır. Basit kütlelerin şeyhlerin şifa verme ve iyi etme hususundaki fevkalâde kudretlerine olan büyük inançları, bazı darda kalmışlara zor zamanlarında yar-

dımcı olmuştur. Fakat kötü tesirlerin de vaki olduğunu tarihten biliyoruz. Kötü şöhretli Cinci Hoca'nın nüfuzunu ve telkinkâr kabiliyetini Sultan İbrahim'e karşı şeametli şekilde köyüte kullanması, Sultanın hayatına malolduğu gibi devleti de malî bir çöküntüye sürüklemiştir. Tümüyle alınırsa, tarikatların eğitim hususundaki tesirleri sorusu genel olarak cevaplandırılmaz. Kabahati, sırf ona yakın şahısların yetersizlikleri yüzünden, her insanî işte olduğu gibi, kifayetsiz tarafları da olan bir müesseseye (tarikatlara) yüklemek, pek haklı olmaz. Diğer taraftan tarikatlarda özellikle manevî yönden birçok iyi şeyler yapmış şahsiyetler de vardır. Bundan başka soruları kimlerin sorduğu da önemlidir. Sünniliğin kudretli olma hususundaki gayretleri mutlak şekilde hakim oldukça, tarikatlar hakkındaki hükümler, pedagoji yönünden de daima olumsuz olacaktır. Kaynakların ikide birde şu veya bu şeyhin şeriata özellikle riayet ettiğini belirtmesi, bunun aksini yapanlar bulunduğunu gösterir ve tesadüfen söylenmemektedir. Devletin de tarikatların pedagojik değeri hususunda tenakuz içinde olduğu anlaşılıyor. Zira öyle zamanlar olmuştur ki, deviet tarikatlara ihtiyaç duyup onları korumuştur. Diğer taraftan onlar hakkında takibata giriştiği pek nadir değildir. Bu sebeple tutumu, ne tümüyle ne de tek tek alınırsa her zaman aynı olamamıştır. "Uslu" tarikatlar ve "şüpheli" tarikatlar vardı. sünnîler ile tarikatlar arasındaki çekişme bugün bile sona ermiş görünmüyor. Şahsen şuna inanıyorum ki (tarikatlara) bir zamanlar haiz oldukları önemi hiçbir zaman bir daha elde edemeyeceklerdir. Fakat çaresiz kalmış cahil halkın teselli aradığı yerler olarak tarikatlar, herhalde daha uzun zaman var olacaklardır. Gerçekten Türkiye'deki uzun yasak süresi bunlara şüphesiz yeni sempatiiler sağlamıştır.

